

גזרת שמן וכיצד מבטלים גזרה

י"ח דבר

"ואלו מן ההלכות שאמרו בעליית חנניה בן חזקיה בן גרון שעלו לבקרו. נמנו ורבו בית שמאי על בית הלל, ושמונה עשר דברים גזרו בו ביום" (שבת יג.).

המשניות בתחילת פרק שני במסכת שבת מביאות מקבץ הלכות מתוך ח"י הלכות שהוכרעו בעליית חנניה בן חזקיה. בין ההלכות שנגזרו באותו מעמד היתה הגזרה על שמן עכו"ם, בה נעסוק בשיעור זה.

הרמב"ם בפרוש המשניות מסביר מה היו הנסיבות שהביאו למעמד חשוב זה בו הוכרעו הלכות רבות:

"וחנניה בן חזקיה בן גרון זכור לטוב מבעלי החכמה מופלא שבדורו, והוקשו לחכמי אותו הדור עניני ספר יחזקאל, ונשתדל לבאר עניניו ונתבודד בעליה לפרשו, והיו החכמים עליהם השלום מבקרים אצלו תמיד והוא עוסק באותו החבור, ובאחד הבקורים נזדמן שם קיבוץ גדול מתלמידי שמאי והלל, ולא נשאר באותו הדור מי שראוי להוראה שלא נמצא שם, ונמנו, והיו בית שמאי יותר, ונאמר אחרי רבים להטות כמו שביארנו כלל זה בהקדמת חבורנו זה. ובית שמאי כולם הסכימו על אלו השמונה עשר גזירות באותו היום והוחלט כך, וגזרו שמונה עשר דבר. והושוו בית שמאי ובית הלל באותו יום בשמונה עשר הלכות ולא נפלה ביניהם מחלוקת אפילו באחת מהן. ונחלקו בשמונה עשר הלכות ולא נמנו בהן כדי שידעו לאן נוטה הרוב, שמא בית הלל רוב, לפי שאפשר שתלמיד מתלמידי בית שמאי יסבור כבית הלל או מתלמידי בית הלל יסבור כבית שמאי. ואמרו אלו מהלכות שאמרו, ר"ל שהן מן ההלכות שהושוו בהן ולא נפלה ביניהם מחלוקת וזהו מניין".

שמאי והלל הבינו שבכדי שיהיה ניתן להגיע להכרעה הלכתית משותפת, אין להשתמש בשיטת הכרעה של רוב. בשיטת הרוב, בסופו של דבר המיעוט מקבל בעל כורחו את הסכמת הכלל, ולכן יש להעדיף הכרעה הבא מכח משא ומתן.

המקור לגזרת שמן

הגמרא מביא שני מקורות הלכתיים לגזרת שמן. האחד מדניאל וחבריו שגזרו על עצמם שלא להנות מ'פת בג' ו'יין משתיו' של בלשצר, רב מבין כי המילה משתיו בא לרמז על ב' משתאות - יין ושמן שנהגו בארמונו. שמואל חולק על רב וסובר כי גזרה זו הייתה אישית ובגדר מנהג חסידות של דניאל ולא כהוראה כללית.

נשאלת השאלה, לעיל ראינו כי בעליית בית חלקיה גזרו סופית על השמן, א"כ כיצד אומר רב שגזרת שמן נתחדשה כבר בתקופת דניאל? הגמרא שואלת שאלה זו, ועונה כי דניאל גזר על השמן בעיר ואילו בית שמאי הרחיבו את הגזרה גם לכפר.

מהי משמעותה של הרחבה זו? נראה כי נוכל להבין את משמעות הדברים אם נעיין בטען הגזרה. הגמרא בשבת (יז.) מסבירה כי המקור לגזרת שמן היא גזרת יין, אשר נגזרה מחשש לחיתון עם עכו"ם. יתכן כי בשמן הבא מן העיר ישנו חשש גדול יותר לחתנות, וזאת משום שהקונה היהודי מכיר את המוכר הנוכרי. לעומת זאת, בסחורה הבאה מן הכפר המרוחק, אין אינטראקציה ישירה עם המוכר ולכן בהתחלה השמן היה מותר.

תוקפה של גזירת שמן

הגמרא בפרקנו מציינת כי גזרה זו לא האריכה ימים:

"דכי אתא רב יצחק בר שמואל בר מרתא ואמר, דריש רבי שמלאי בנציבין: שמן - ר' יהודה ובית דין נמנו עליו והתירוהו" (ע"ז לו.).

כיצד ביטל רבי יהודה גזרה אשר שורשיה אצל דניאל? והרי כלל בידנו כי אין ב"ד מבטל את דברי ב"ד חברו, אלא אם כן גדול ממנו בחכמה ובמניין? עונה הגמרא:

"אמר רב מרשיא: מה טעם? הואיל ופשט איסורו ברוב ישראל, שמן לא פשט איסורו ברוב ישראל, דאמר רבי שמואל בר אבא אמר רבי יוחנן: ישבו רבותינו ובדקו על שמן שלא פשט איסורו ברוב ישראל, וסמכו רבותינו על דברי רשב"ג ועל דברי רבי אלעזר בר צדוק, שהיו אומרים: אין גוזרין גזירה על הצבור אא"כ רוב צבור יכולין לעמוד בה" (שם).

רבי מרשיא קובע כי כל גזרה שלא פשטה בכל ישראל ניתן להפקיעה גם אם אין מדובר בב"ד גדול בחכמה ובמניין.

לפני שנעמוד על ביאורו של משפט זה נסכם כך: הגמרא מבינה כי בכדי לבטל גזרה יש לחזק את ההרכב המשפטי. ברם, במקום והגזרה לא קנתה שבייתה ניתן לעוקרה בנקל.

חכמה ומניין

כאמור כאשר הגזרה פשטה בישראל ניתנה להתירה רק ע"י ב"ד הגדול בחכמה ובמניין. כיצד חכמה ומניין נותנים כוח ביד חכמים להפר את הגזרה? הרמב"ם בהלכות ממרים מסביר את הדבר:

"בית דין שגזרו גזרה או תקנו תקנה והנהיגו מנהג ופשט הדבר בכל ישראל, ועמד אחריהם בית דין אחר ובקש לבטל דברים הראשונים ולעקור אותה התקנה ואותה הגזרה ואותו המנהג, אינו יכול עד שיהיה גדול מן הראשונים בחכמה ובמנין, היה גדול בחכמה אבל לא במנין, במנין אבל לא בחכמה, אינו יכול לבטל את דבריו, אפילו בטל הטעם שבגללו גזרו הראשונים או התקינו אין האחרונים יכולין לבטל עד שיהיו גדולים מהם. והיאך יהיו גדולים מהם במנין הואיל וכל בית דין ובית דין של שבעים ואחד הוא? זה מנין חכמי הדור שהסכימו וקבלו הדבר שאמרו בית דין הגדול ולא חלקו בו" (פ"ב, הלכה ב.).

הרמב"ם מפריד את צמד המילים חכמה ומניין לשניים, חכמה מכוונת לב"ד עצמו המחליט לבטל את הגזרה, ואילו מניין מכוון לז' חכמים להם מובאת פסיקת ב"ד והם תומכים בה¹.

טיב הגזרה

האם כל גזרה ניתן לבטל ע"י ב"ד הגדול בחכמה ומניין? לדעת הרמב"ם יש לבדוק מהו טיב הגזרה²:

"במה דברים אמורים בדברים שלא אסרו אותן כדי לעשות סייג לתורה אלא כשאר דיני תורה, אבל דברים שראו בית דין לגזור ולאסור לעשות סייג אם פשט איסורן בכל ישראל אין בית דין גדול אחר יכול לעקור ולהתירן אפילו היה גדול מן הראשונים" (שם הלכה ג).

המקור לדברי הרמב"ם הן דברי רבי יוחנן בסוגייתנו:

"אמר ר' יוחנן: בכל יכול לבטל בית דין דברי בית דין חבירו, חוץ משמונה עשר דבר, שאפילו יבא אליהו ובית דינו אין שומעין לו!" (ל.ו).

הרמב"ם מרחיב את דברי הגמרא וקובע כי כל גזרה שהיא סייג לא ניתן לבטלה, מכיון שישראל קבלו על עצמם את הדבר בגזרה. מה כוחה של קבלה זו? אולי ניתן להציע כי סייג שישראל מקבלים על עצמם מהווה הרחבה של דין הדאורייתא ומקבל את מעמדו. מעמד. וכאשר התקנה מבוססת על הרחבה של דין דאורייתא התקנה הופכת להיות כמו דין תורה אותו אין כוח ביד חכמים לעקור. לעומת זאת תקנה שאיננה הרחבה של דין, היא בתוקף הנהגת ב"ד, שכאשר יש ב"ד גדול בחכמה ובמניין הוא יכול לשנותה³.

הראב"ד חולק על הרמב"ם ולדידו אין לחלק בין הגזרות השונות - בכל מקום שפשטה הגזרה לא ניתן לבטל את הגזרה גם אם בית הדין גדול בחכמה ובמניין. במה נחלקו הראשונים?

ניתן לומר כי הראב"ד הבין כי כל קבלה של כלל ישראל הינה מעין נדר ציבורי, ורק תקנה שלא נתפשטה יש כוח ביד ב"ד הגדול בחכמה ובמניין לבטלה.

במילים אחרות אין ביכולת שום ב"ד לבטל את הסכמת כנסת ישראל, הדרך לבטל גזרה שנתפשטה היא רק ע"י כך שהעם יפסיק לקיימה.

1 הראב"ד המובא במפרשי המשנה במסכת עדויות, מפרש כי מניין הוא מניין שנים. וב"ד המפר צריך להיות מבוגר יותר מב"ד הגזור. רע"ב מסביר כי מניין הוא מניין התלמידים בישיבה של הדיינים.

2 דברים דומים מביא הרמב"ם בהקדמה לפרוש המשנה בזרע: 'והחלק הרביעי הם הדינים שקבעו הנביאים והחכמים שבכל דור ודור על דרך הגדר והסייג לתורה, והם שצוה ה' לעשותם באופן כללי באמרו ושמרתם את שמרתי, ובא בקבלה עשו משמרת למשמרתי. והם שקוראים אותם חז"ל גזרות...וכשתהיה הסכמת הכל על אחת מגזרות אלו אין לעבור עליה בשום פנים. וכל זמן שפשט איסור ישראל אין דרך לבטל אותה גזרה, ואפילו נביאים לא יוכלו להתירה. ואמרו בתלמוד שאפילו אליהו לא יוכל להתיר אחד משמונה עשר דבר שגזרו עליהן בית שמאי ובית הלל, ונתנו טעם לזה ואמרו לפי שאסורן פשוט בכל ישראל'.

3 מפרשי הרמב"ם האחרונים (מרכבת המשנה) נטו להסביר כי הרמב"ם כיוון בדבריו דווקא ל"ח גזרות שניתקנו בעליית חנייה בן חזקיה. שעליהם מעיד הירושלמי כי בית שמאי מסרו את נפשם. אולם בכל גזרה אחרת שבה חכמים לא עשו חיזוק מיוחד לדבריהם ניתן לבטל את הגזרה ע"י ב"ד גדול בחכמה ובמניין.

הגזרות שניתקנו לאחר חתימת התלמוד

הרמב"ם בהקדמתו למשנה תורה, מחלק בין גזרות שנתקנו קודם חתימת התלמוד לגזרות שנתקנו אחרי חתימת התלמוד:

"אבל כל הדברים שבגמרא הבבלי חייבין כל ישראל ללכת בהם וכופין כל עיר ועיר וכל מדינה ומדינה לנהוג בכל המנהגות שנהגו חכמי הגמרא ולגזור גזירותם וללכת בתקנותם. הואיל וכל אותם הדברים שבגמרא הסכימו עליהם כל ישראל. ואותם החכמים שהתקינו או שגזרו או שהנהיגו או שדנו דין ולמדו שהמשפט כך הוא, הם כל חכמי ישראל או רובם והם ששמעו הקבלה בעקרי התורה כולה דור אחר דור עד משה רבינו עליו השלום".

לדעת הרמב"ם לכל התקנות והגזרות שבגמרא יש תוקף מיוחד הנובע מכך שכלל ישראל קיבל על עצמו את התלמוד. אולם לאחר חתימת התלמוד לא מצאנו גזרות שקבלו תוקף כמו אלו שמופיעות בגמרא וכך מסביר הרמב"ם:

"ואחר בית דין של רב אשי שחבר הגמרא וגמרו בימי בנו נתפזרו ישראל בכל הארצות פיזור יתר והגיעו לקצוות ואינם הרחוקים ורבתה קטטה בעולם....וכל בית דין שעמד אחר הגמרא בכל מדינה ומדינה וגזר או התקין או הנהיג לבני מדינתו או לבני מדינות רבות לא פשטו מעשיו בכל ישראל מפני רחוק מושבותיהם ושבוש הדרכים. והיות בית דין של אותה המדינה יחידים ובית דין הגדול של שבעים ואחד בטל מכמה שנים קודם חיבור הגמרא. לפיכך אין כופין אנשי מדינה זו לנהוג כמנהג מדינה האחרת. ואין אומרים לבית דין זה לגזור גזירה שגזרה בית דין אחר במדינתו. וכן אם למד אחד מהגאונים שדרך המשפט כך הוא ונתבאר לבית דין אחר שעמד אחריו שאין זה דרך המשפט הכתוב בגמרא, אין שומעין לראשון אלא למי שהדעת נוטה לדבריו בין ראשון בין אחרון".

א"כ נמצאנו למדים כי גם לשיטת הרמב"ם הסכמת העם והתפשטות הגזרה הינם מרכיבים חיוניים בקיבועה ובאי היכלות לבטלה את הגזרה. לאחר תקופת התלמוד אנו לא מוצאים גזרות שמתפשטות באופן כזה שניתן לראותם כגזרות הדורשות הפרה של ב"ד הגדול בחכמה ובמניין.

גזרות המתבטלות ע"י הציבור

תנאי אחרון וחביב החיוני לביטולה של גזרה מובא בסוף הסוגיה משמו של רבי יוחנן:

"דאמר רבי שמואל בר אבא אמר רבי יוחנן: ישבו רבותינו ובדקו על שמן שלא פשט איסורו ברוב ישראל, וסמכו רבותינו על דברי רשב"ג ועל דברי רבי אלעזר בר צדוק, שהיו אומרים: אין גוזרין גזירה על הציבור אא"כ רוב צבור יכולין לעמוד בה".

רבי יוחנן תולה את ביטולה של גזרת שמן בשני נימוקים: 'האיסור לא פשט' ובנוסף מדובר ב'גזרה שאין הציבור יכול לעמוד בה'. הראשונים התלבטו האם מדובר בשני יסודות שונים או ביסוד אחד בשינוי השם.

- שיטת התוספות: מדובר בשני יסודות שונים ורק בהתקיים שניהם יכול בית דין קטן להפר גזרה של ב"ד הקודם לו.

- שיטת הרמב"ם: היחסים בין שני היסודות הן של סיבה ומסובב, קרי: הגזרה לא פושטת בציבור משום שאין הציבור יכול לעמוד בה.

הנפק"מ בין הסברים היא לדוגמה במקום בו נתפשטה הגזרה אך אין הציבור יכול לעמוד בה. לדעת התוספות במקרה זה יהיה צורך בב"ד הגדול בחכמה ובמניין, וזאת משום שמאחר ונתפשטה הגזרה הדבר הינו מעין נדר ציבורי הצריך את הפרתו של ביד הגדול בחכמה ובמניין. ואילו לשיטת הרמב"ם סיטואציה מעין זו לא קיימת שכן אם אין הציבור יכול לעמוד בה היא לא תפשוט בכל ישראל.

דעת מיעוט

לסיום, נזכיר את דברי המשנה בעדויות הקובעת כלל חשוב בענייננו:

"ולמה מזכירין דברי היחיד בין המרובין הואיל ואין הלכה אלא כדברי המרובין? שאם יראה בית דין את דברי היחיד ויסמוך עליו שאין בית דין יכול לבטל דברי בית דין חברו עד שיהיה גדול ממנו בחכמה ובמנין היה גדול ממנו בחכמה אבל לא במנין במנין אבל לא בחכמה אינו יכול לבטל דבריו עד שיהיה גדול ממנו בחכמה ובמנין" (פ"א משנה ה).

במקרה שבית דין מסוים גזר על משהו ובתוך בית הדין היו דינאים שהתנגדו לפסיקה, ניתן יהיה בעתיד לעקור גזרה זו. זאת משום שבהינתן דעת המיעוט, בית הדין השני הרוצה להפר את הגזרה יסמוך על שיטת המיעוט. גם אם בית הדין השני לא יהיה עדיף על ב"ד הראשון בחכמה ובמניין, הוא יוכל לבטל את התקנה. במילים אחרות ב"ד השני מצטרף לפסקת המיעוט, ובכך הוא מחדש את הדיון עם רוב לשיטת המיעוט בדיון הקודם והופך את הלכה.

* * * * *

* כל הזכויות שמורות לשיבת הר עציון, תש"ע *
* עורך: אביעד ביגנשטוק *
* * * * *

* בית המדרש הוירטואלי *
* מיסודו של *
* The Israel Koschitzky Virtual Beit Midrash *
* האתר בעברית: <http://www.etzion.org.il/vbm> *
* האתר באנגלית: <http://www.vbm-torah.org> *
* * * * *

* משרדי בית המדרש הוירטואלי: 02-9937300 שלוחה 5 *
* דוא"ל: office@etzion.org.il *
* לביטול רישום לשיעור: <http://etzion.org.il/vbm/> *